

Arany Zsuzsanna: Fény és árnyék. A kettős én és a Gonosz kérdésének megjelenése Kosztolányi néhány művében

„Nagyon félek, hogy meghalok
Fuldoklom Hivd Pásztort Pásztort
Most tudom, hogy mi a katolicizmus.
katolicizmus”¹

Kosztolányi egyik névtelenül publikált esszéjében² megkülönbözteti a testi és a lelki hasonmást. A kettő közül érdekesebbnek tartja az utóbbit, mely az „egy testben – két lélek” problémája, azaz lényegében a hasonmás (Doppelgänger) jelensége. Ahogy írja: „A lelki »hasonmás«-nak mindig van valami kísértetiessége. A lélektan érdekesebb fejezete ez, amelyből szinte kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy minden embernek van egy második énje, amely bizonyos körülmények között előbukkan az első én mögül és önálló életre kel.”³ A lélektan valóban megkülönbözteti az árnyék-ént, a személyiség sötét felét, melyet szokás a freudi értelemben vett id-del, azaz az ösztön-énnel is többé-kevésbé azonosítani. Jungnál a tudattalan területe, ahova a tudatos én számúzi a számára elfogadhatatlan – így elfojtott – kívánalmakat, valamint a még be nem teljesített vágyakat. Elmondhatjuk, hogy mind a pszichológia, mind a filozófia (etika), mind a teológia régóta foglalkozik a kérdéskörrel. Sőt, ahogyan azt Kosztolányi is említi esszéjében, illetve példákat is hoz állításának igazolására, a szépirodalom szintén hemzseg a hasonmásoktól. „Feltűnő a második Én irodalmi múltjában az, hogy ezt a témát E. T. A. Hoffmann, Poe, Maupassant, Dosztojevszkij és általában olyan írók dolgozták fel, akiknek idegrendszerét alkohol vagy valamilyen betegség tette tönkre, tehát feltételezhető, hogy nemcsak írói fantázia küldte a témát a tolluk hegyére, hanem valami látomásszerű átélés.”⁴ Bergyajev „fény és sötétség viharos összeütközéséről” ír, mikor Dosztojevszkij lelkivilágát is elemzi, műveivel egyetemben: „Az orosz Dosztojevszkijnél az isteni és az ördögi elem polarizáltsága, a fény és a sötétség viharos összeütközése a lét legmélyén rejtőzik. Isten és az ördög az emberi szellem legmélyén kelnek küzdelemre egymással. A gonosz a gyökereiben szellemi természetű. Az Isten és az ördög közti harc küzdőtere mélyen beágyazódik az emberi természetbe.”⁵ Ám nemcsak a szépirodalmat említhetjük, hanem gyakorlatilag az összes többi művészeti ágat is.

A hasonmás, illetve az árnyék-én kérdése lényegében egyidős az emberiséggel, s minden egyes korszak megpróbált a maga nyelvén és a maga eszközeivel választ találni rá. A kérdés magvát a Gonosz fogalma adja, mely összetett jelenségként áll előttünk, s nem is írható le egyetlen kérdés-válasz relációban. Mi a Gonosz, honnan ered, mennyiben függ az embertől, illetve mennyiben függ tőle az ember? Felsőbb hatalom-e a Gonosz, vagy az ember által gerjesztett negatív energiahalmaz? Vagy esetleg mind a kettő? A teodíceák alapvető dilemmája is ezzel kapcsolatban fogalmazódott meg: ha Isten teremtette a világot, s Isten csakis Jó lehet,

1 Részlet Kosztolányi Dezső beszélgetőlapjaiból, MTAK Ms4620/141/44. [Teljes on-line kiadása: http://irodalom.elte.hu/mta/kd_besz.html]

2 [Szerző nélkül] [=Kosztolányi Dezső:] A második én az életben és az irodalomban, *A Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1930. máj. 4., 1.

3 [Kosztolányi], 1930, i. m.

4 [Kosztolányi], 1930, i. m.

5 Bergyajev, Nyikolaj: Dosztojevszkij világszemlélete, ford. Baán István, szerk. Török Endre, Budapest: Európa, 1999, 68–69.

akkor honnan ered a Gonosz?6 Az ún. kompenzáció gondolata szerint azért van világunkban a Rossz, hogy előmozdítsa, sőt segítse a Jó megszületését.7

Folytatván Kosztolányi eszmefuttatásának olvasását, a következő – s egyben összegző – megállapítással találkozunk: „A pszichoanalízis sokat foglalkozott a témával és annak erotikus magyarázatot adott. Hogy a magyarázat helyes-e, vagy sem, ma még nem tudjuk és a második Én kérdése ma is a lélek számos megmagyarázhatatlan rejtelve közé tartozik.”8 S valóban, a pszichológia (főként Freud és Jung nyomán) az erotikával – a libidóval – is összefüggésbe hozza az árnyék-én kérdéskörét. Fölmerülhet a kérdés, hogy vajon mennyiben azonosítható a Gonosz az ösztönök és a testiség világával. Mint azt a tapasztalat mutatja, az állat csak azért öl, hogy életben maradjon. Az emberről ez már nem feltétlen mondható el. Másik elgondolás szerint a Gonosz kizárólag *szellemi*. David Herbert Lawrence például „tudatba esés”-ről szól, amikor a bűnbeesés történetét elemzi. Ádám és Éva onnantól kezdve váltak bűnössé, hogy tudatára ébredtek „meztelenségüknek”, illetve hogy ettek a *tudás fájának* gyümölcséből. Eszerint a *tudás* hozza létre a Gonoszt, s nem a tett lesz a bűn, hanem annak reflexiója. „Az ember evett a tudás fájáról, és szégyenlőssé vált. [...] A vér szava, az ösztön, az intuíció, és minden hatalmas életenergia tudása sötétségben van az értelem előtt. [...] Ők [Ádám és Éva] TUDNI akartak. És ez volt a bűn megszületésének pillanata. Nem tenni azt, hanem TUDNI azt. [...] A bűn az önmegfigyelés volt, az öntudat volt.”9

Heidegger szintén hasonló állít *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről* című bölcséleti munkájában, amelynek *A Rossz metafizikája* fejezetében részletesebben is kitér a kérdéskörre. Első lépésben, az immanencia-concursus-emanáció hármasság10 segítségével utasítja el azt a föltevést, hogy Istenben lakozna a Gonosz, ezt követően azonban megengedőbbé válik. Gondolatmenetét a szabadság – illetve szabad akarat – problémájáig vezeti vissza, hisz Schelling munkájának elemzése során jut el a Gonosz kérdésének elemzéséig: „Az emberi szabadság

---

6 „A probléma [a Gonosz létének kérdése] olyan gondolkodásmódot kérdőjelez meg, amely a logikai koherencia elvárásának, vagyis az ellentmondás kizárása és a rendszerszerű totalitás elvének van alávetve. Ez a gondolkodásmód érvényesül a szó szigorú értelmében vett teodíceai tanulmányokban, amelyek – bármennyire eltérő válaszokat fogalmazzanak is meg – hasonló módon definiálják a problémát. Például úgy, hogy miként tartható fenn egyszerre, ellentmondás nélkül a következő állítás: Isten mindenható; Isten feltétlenül jó; a rossz mégis létezik. [...] e három állítás közül kettő egyeztethető össze egymással, a három együtt sohasem. [...] a gondolkodás feladata – igen, elgondolni Istent és a rosszat Istennel szemben – nem feltétlenül meríthető ki azokkal az érveléseinkkel, amelyek az ellentmondás kizárásának elvét követik és a rendszerszerű totalizálást célozzák.” – Ricoeur, Paul: *A Rossz: kihívás a filozófia és a teológia számára*, ford. Lőrinszky Ildikó, in *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály, Budapest: Osiris, 1999, 93-94.

7 „Létezik azonban a kompenzáció gondolatának egy erősebb változata is: tudniillik, hogy csak a rosszból keletkezik jó, mely versenyre kél vele, és meg sem születne nélküle; olyasvalami ez, amit a malumból következő bonum gondolatának szeretnének elkeresztelni, és ami a »felix culpa« mintájára készült: csak mert (ez a malum) az emberek bűnbe estek, jött el (és ez a malumból következő bonum) Isten a világra.” – Marquard, Odo: *A megvádolt és a fölmentett ember a XVIII. század filozófiájában*, in *Az egyetemes történelem és más mesék*, ford. Mesterházi Miklós, utószó Miklós Tamás, Budapest: Atlantisz, 2001, 110.

8 [Kosztolányi], 1930, i. m.

9 “Man ate of the tree of knowledge, and became ashamed of himself. [...] Blood-knowledge, instinct, intuition, all the vast vital flux of knowing goes in the dark, antecedent to the mind. [...] They wanted to KNOW. And that was the birth of sin. Not doing it, but KNOWING about it. [...] The sin was the self-watching, self-consciousness.” – Lawrence, David Herbert: *Studies in Classic American Literature*, New York: The Viking Press, 1961, 84–85.

10 Immanencia: a dolgok bennmaradása Istenben; concursus: annak föltételezése, hogy Isten minden dolgot kísér; emanáció: a dolgok Istenből való kiáramlása, majd Istentől való teljes eltávolodása.

lényegére vonatkozó kérdés a rossz lehetőségére és valóságosságára vonatkozó kérdéssé válik”.¹¹ Beszél arról is, hogy „minden lény csak a maga ellentétében nyilvánulhat meg”,¹² s az isteni princípiumhoz tartozik egy *alapzat*, mely annak nem része ugyan, de belőle nyeri létét, a Szeretetet mint mozgatóerőt által. Az alapzatban Isten saját tükörképét pillantja meg, s e képmás lesz a megpillantott, a teremtett, a feltámasztott létező, azaz az ember, a rossz, s a műalkotás is.¹³ Ismét más elgondolás szerint Gonosz csak ott van, ahol hit is van. Ahol erkölcs van. Hisz ahol van Jó, csak ott lehet Rossz is. Árnyék nincs Fény nélkül. A relativista – s részben ateista – elméletekben azonban érvényüket veszti a morális dilemmák. Minden csak tett lesz, a dolgok pusztán önmagukká válnak, nem pedig jókká vagy rosszakká. Jót vagy rosszat – mint minőséget – csak mi, a tudatunk, az elménk tulajdonít nekik. Mindez ismét csak azt támasztja alá, hogy a Gonosznak szellemi princípiumnak kell lennie, melyet egyaránt létrehozhat az ember maga – mint gondolkodó lény –, valamint egy felsőbb, tisztán szellemi hatalom is.

Az árnyék-én kérdésének talán a romantikus irodalom szentelte a legnagyobb figyelmet, ahol tendenciaszerűen volt jelen a témakör. E hagyományon belül kitüntetett helyet foglalnak el a gótikus rémregények, valamint az azokat követő angolszász horror klasszikusok. Utóbbi műveket itthon szokás a ponyvairodalom körébe sorolni, holott az angolszász világban tudományos szinten is foglalkoznak velük, nem utolsósorban a művek nem kevés bölcséleti vetülete miatt. A horror klasszikusok közé tartozik a gótikus rémregények hagyományát folytató *Frankenstein*, Mary Shelley tollából, Polidori *A vámpír* című elbeszélése (mely Byron egy befejezetlen munkáján – *Fragment of a Novel* – alapul), Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című regénye, valamint Stoker *Drakulája* is, hogy csak a legismertebbeket említsük. Jekyll és (?) Hyde történetét Kosztolányi is figyelemre méltónak tartotta. Ismét őt kell idéznünk: „Dr. Jekyll, az előkelő és gazdag gentleman vegyészeti kísérletei során azt a felfedezést teszi, hogy az ember vegyi úton szétbonthatja saját lelkét jó és rossz elemeire. [...] Egyszer azonban rémülten veszi észre, hogy a rossz legyőzte és akaratán kívül átalakul Hyde alakjába és ilyen módon bukik el.”¹⁴ Az árnyék-én egyértelműen a Gonoszt képviseli a személyiségen belül, mely – megfelelő kontroll hiányában – elhatalmasodik, megtestesül, felszínre tör. Ha a kérdés filozófiai és teológiai oldalát nézzük, akkor Jekyll esetében egyértelműen az emberben tételezett Gonosz jelenségével találkozunk, hiszen nem külső (transzcendens), isteni hatalomtól ered, hanem a doktor hordozza azt önmagában. A pszichológia szerint a személyiségen belüli sötét erők uralása azáltal válik lehetségessé, hogyha elismerjük azokat, s szembenézünk énünk negatív oldalával. Innen ered az elfojtás problémája is, mely csak tovább fokozza a negatív energiák tombolását, s annál elemibb erővel történő előtörésére számíthatunk, minél jobban igyekszünk tagadni azokat, legfőként önmagunk előtt. Nem véletlen, hogy épp az elfojtások társadalmában, azaz a viktoriánus Angliában virágoznak a horror klasszikusok. Míg Hasfelmetsző Jack ténylegesen megfélemlítette a lakosságot, addig a gótikus rémregények kései vadhajításainak szerzői írásaikban valósították meg sötét

---

11 Heidegger, Martin: Schelling értekezése az emberi szabadság lényegéről (1809), ford. Boros Gábor, Budapest: T-Twins, 1993, 210.

12 Heidegger, 1993, i. m., 252.

13 „Az alapzatban Isten önmagát látja, mint aki pillant és megjelenít. [...] ön-megjelenítés történik, s az alapzat is megjelenítődik. Isten az alapzat sötétjében önmagát látja. Viszont az alapzat tükörképében egy hasonmást lát, amely azonban rejtve van a ki nem bontakozott alapban.” – Heidegger, 1993, i. m., 268.

14 [Kosztolányi], 1930, i. m.

énjük kibontakoztatását.

Németh Andor 1936-ban, Kosztolányi halálakor szintén pszichológiai elemzésekre vállalkozik, mikor nekrológiának alanyát és annak művészetét értelmezni kívánja. Talán nem véletlen, hogy Esti Kornél alakját emeli ki, s nem pusztán a szerző alteregójaként aposztrofálja, mint sokan, hanem egyenesen a sötét én kivetülésének tartja, s csínytevéseinek elbeszélését a szerzőben lakozó gonosz erők terápiás jellegű kiírásaként olvassa, föloldva az én-ben lakozó diszharmóniákat. „Novelláiban mindig az értelmetlenség diadalmaskodik, az erkölcsileg alantas, a rút, a rossz. Egy ízben manicheusnak, sátánhívőnek neveztem. Nem tiltakozott. De ez az *Édes Anna* után volt, és a *Meztelenül* előtt. Utolsó éveiben, minekutána titkos élettársát, Esti Kornélt, a nyughatatlan élményvadászt különválasztotta magától, azaz művészetté objektíválta, csodálatosan kiszélesült humánuma.”¹⁵ Kosztolányi „másik arcát” nem pusztán kortársai hangsúlyozták, hanem később a marxista elemzők is, akik a *Pardon*-korszak 1919-21-es szerepvállalásában és az *Ady*-ellenes, 1929-es kirohanásban vélték azt fölismerni. Heller Ágnes és Szabó Árpád azonban már korábbról keltezi eme „sátáni” ént, hiszen az első verseskötet egyik kulcsszövegéből, a *Gyilkosok* soraiból is Kosztolányi lappangó gonoszságának bizonyítékát olvassák ki. Szabó például ekként fogalmaz: „Ezek a sorok olyan világosan beszélnek, hogy szinte fölösleges minden kommentár. Az író fenntartás nélkül vállalja a szolidaritást a »dicső erővel«, a gyilkosokkal, mert hiszen az a jogrend, amely a gyilkosokat sújtja, az undok Themis, úgyszólván »festett szajha«...”¹⁶ Heller Ágnes pedig a *Gyilkosok* című versen kívül szintén Esti Kornélhoz is fordul, Kosztolányi sötét énjének létezését igazolandó, mikor így ír: „Esti Kornél a jót és a rosszat nemcsak a politikában és a világnézetben, de az élet minden vonatkozásában relativizálja. Esti Kornél tehát megvalósítja Kosztolányi dekadens énjét. Esti Kornél, Kosztolányi dekadens »nevelője«, így kezdi meg az oktatást: »Gyűjtsd föl a házat. Gyűjtsd föl a világot. / kezembe adott egy kést is. – Döfd a szívedbe – kiabált. – A vér piros. A vér meleg. A vér szép.« [...] Borzad Esti Kornél gyakorlatától, de nem tud vele semmi jót szembehelyezni. Az ördögi így semmiképpen nem haladható túl még perspektivikusan sem.”¹⁷

Ahogy mondani szokás: árnyék nincs fény nélkül, és fordítva, s minél nagyobb az árnyékunk, annál nagyobb a fényünk is. Számtalan példát hozhatnánk annak bizonyítására, hogy az igazi nagy alkotó géniuszok mindig viaskodni kényszerültek saját démonaikkal. Ha egy társművészeti ág, azaz a festészet területét nézzük, elég említenünk Caravaggiót, aki gyilkos volt és a későreneszánsz legnagyobb mestere is egyúttal. Talán legjelentősebbnek mondható alkotását, a *Dávid és Góliátot* (a kései változatot) akkor hozta létre, miután már megölt egy embert, egy kocsmái verekedésben. De említhetnénk Francisco Goyát is, kinek derűs udvari képei mellett közismertek a *Los Caprichos* darabjai, melyek démoni alakokkal benépesített rézkarcok, vagy gondolhatunk éppen a *Szturnusz isten fölfalja gyermekeit* című festményére, melyen a kannibalizmus naturalista részleteinek bemutatásával találkozhatunk. A személyiség mélyén rejtőző árnyék-én elemzése és a művekben előforduló gonosz alakok vagy metaforikusan a Gonosz erőinek ábrázolása, illetve a hasonmás témakörének földolgozása azonban már külön kérdéskörök. Való igaz, hogy van összefüggés, ám azt semmiképp sem állíthatjuk, hogy aki egy gyilkosról ír élethűen, az szükségképpen maga is gyilkos. Sőt, mindennek az ellenkezőjére is akad példa, amikor egy bűnösnek mondott életet élő alkotó hozza létre a legcsodálatosabb

15 Németh Andor: Kosztolányi Dezsőről, *Szép Szó*, III. köt. 2. füzet, 1936/nov., 111-114.

16 Szabó Árpád: Polgári költészet – népi költészet. 1. Kosztolányi, *Valóság*, 1946/11., 11.

17 Heller Ágnes: Az erkölcsi normák felbomlása. Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában, Budapest: Kossuth, 1957, 37.

– szentségről és tisztaságról szóló – remekműveket. Hogy mikor vándorol át a sötét én a műbe, s mikor tisztul meg épp ettől a sötét éntől a mű, s marad benne tisztán a fény, az már egy másik eszme-futtatás tárgya lehetne. Rövid írásom folytatásában ezúttal inkább a művekre koncentrálnék, s mindössze néhány illusztris példát hoznék.

Az Esti Kornél-történeteken kívül – ahol magát a főhőst lehet hasonmásként értelmezni, ám ezzel kilépünk a szövegvilágból, s épp a főtebb említett elemzők hibájába esünk – több novellájában és versében is foglalkozik a hasonmás, illetve a Gonosz én problémájával Kosztolányi. Korai verseiben visszatérőek a sátánista motívumok, aminek talán az is oka lehet, hogy nagyban hatottak rá a francia és az angol dekadensek, kiktől műveket is fordított, valamint a német költészet és filozófia (köztük Schopenhauer és Nietzsche) nagyjai.¹⁸ A *Négy fal között* darabjaiban démoni vámpírnők jelennek meg (*A fekete asszonyhoz*), s groteszk bohócok és örültek (*A komédiás dala*, *Egy őrüthöz*) szerepelnek.¹⁹ Megéneкли Krisztus balján a latort (*A bal lator*), „nemes vadállatok” lesznek a gyilkosok (*Gyilkosok*), verset ír Pánról (*Pán ébredése*). „S kacag feléd hősín ördögöd” – írja *Inferno* című költeményében, pokoljáró költőként, de Lucifer birodalmába tesz utazást *Pokol felé* című fantazmagóriájában is. *Mágia* című kötetének *Síppal, dobbal, nádi hegedűvel* versében pedig olyan farsangi karnevált ír le, ahol nem pusztán Bacchus isten képviselteti magát tüzes kéjnök társaságában, hanem maga az Ördög is megjelenik: „Ott volt a véres szemü Bacchus, / és több méltóságos alak / verejtékezve és zokogva / a roskadt asztalok alatt. / Mind kornyikált, ivott, dülöngött, / elmélkedett magában halkán, / s az asztalfőnél hosszú frakkban / ott ült az ördög.”

Ezúttal azonban inkább néhány korai és egy kései novellát emelnék ki, bár hozzátehetjük, hogy Kosztolányi regényeit szintén érdemes lenne a „fény-árnyék” viszonyok szempontjából megközelíteni. A novellák közül az egyik legjellegzetesebb *Az ismeretlen* című írás (*Lidérc* címen másik szövegváltozata is létezik),²⁰ mely 1911-es keltezésű. Már az elbeszélés elején értesülünk arról, hogy valami furcsaság fog történni: „Sokszor arra gondoltam, hogy mindez csak álom. Most azonban csak a félelmet érzem, mely minden porcikámat megfagyasztotta, az alvó félelmét, aki szemben a holddal nehéz mellel liheg, és szeretne valahogy fölébredni.”²¹ A visszaemlékező, egyes szám első személyű elbeszélő tudatja olvasóival, hogy irracionális tapasztalatokról fog beszámolni. Nem tudjuk, hogy hol és mikor történnek az események, pusztán annyit, hogy ment az utcán „egy álomalak, gyötrő, éjféli álomban”. Mindezzel el is bizonytalanít bennünket, hiszen az irracionális történet álom-voltának lehetősége is mindvégig nyitott marad. Találkozik aztán tíz-tizenöt munkással, akik elől menekülni akar, mégis mindenütt szembejönnek. Végül megszólítják, s régi ismerősökként üdvözlik, de hősünk egyáltalán nem emlékszik a

---

18 „A Schopenhauer nézeteit hangoztató s a részvét jegyében fogant verseinek hanglejtése azonban nem volt elégséges kiindulópont az induló költő számára; már egészen fiatalon külföldi szerzők költészetéhez is fordult ösztönzésért. Lukács György 1907-ben »Hérédia stílus szonettek«-et talált Kosztolányi korai versei között, Babits Byron, Puskin, Leconte de Lisle, Hérédia és Vörösmarty ösztönzését vélte fölismereni, s bő félévszázaddal később Karátsón Endre is azt állapította meg, hogy a *Négy fal között* versein erősen érezhető a Parnasse és Baudelaire hatása.” – Szegedy-Maszák Mihály: A versfüzér folyamatszerűsége Kosztolányi ifjúkori költészetében, <http://irodalom.elte.hu/mta/?q=node/10> [az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport kritikai kiadásokat közlő honlapja]

19 „A komédiás dala (1906) zárzata a szomorú bohócra vonatkozik, akinek alakjával Esti Kornél is összefüggésbe hozható.” – Szegedy-Maszák, i. m.

20 A két említett szövegváltozat: Kosztolányi Dezső: *Lidérc*, *Pesti Hírlap*, 1923. dec. 25., 6–7. ÉS: *Az ismeretlen*, in *Bolondok. Novellák*, Budapest: Athenaeum, [1911], 76–82.

21 Kosztolányi Dezső: *Az ismeretlen*, in *Elbeszélései*, szerk. Réz Pál, Budapest: Helikon, 1965, 181.

fölelevenített közös élményekre. A cselekmény mindaddig nem fordul át az irracionalitásba, míg a hős tisztában van saját identitásával. A fordulópont akkor következik be, mikor ő is elkezd emlékezni arra az idegen életre, amivel szembesítik a munkások. Kiderül, hogy fekete paripán szokta átlovagolni a várost, hogy tüzes szeretője van, hogy lop, hogy megvert embereket, hogy részegeskedik. Minden, ami a személyiség démoni oldalához tartozik. Afféle Fatia Negra, aki nappal nemesúr, éjjel rablóvezér. Vagy épp E. T. A. Hoffmann ékszerésze, aki éjjel tolvajként lopja vissza az értékes kincseket, amiken nappal dolgozott. Kosztolányi hőse mindvégig reflektál erre az átváltozásra, vagy épp arra az illúzióra, ami egy másik élethez kötötte előtte. A történet végén szülei sem ismerik meg, s így már egyértelműen nincs visszaút, ellentétben Babits *A gólyakalifa* című regényével, ahol párhuzamosan fut a két élet egymással. *Az ismeretlen* szereplője végül egy kirakatüvegben szembesül a valósággal, azaz azzal az álommal, mely nem akart véget érni, s mely valósággá vált: „Egy kusza és dúlt arc meredt rám, az idegen, kivel még soha életemben nem találkoztam, egy közömbös, fáradt alak, lebegve a világűrben. Egy ember, aki elszakadt mindentől. Az ismeretlen. Odahajoltam a tükör lapjára. Az arc tovább is mozdulatlanul feküdt benne, mint üvegekoporsóban a halott, s az álom nem akart véget érni.”²²

A *Boszorkány* című elbeszélésben a népi hiedelemvilág adja a Gonosz megjelenéséhez a hátteret. Farsang van, amikor amúgy is elszabadulnak a tél sötét szellemei, s tudjuk, hogy Karnevál Hercegét is el kell égetni, hogy jöhessen a Tavasz. Ebben az időszakban Anna, a kis cselédlány (talán Édes Anna egyik korai előképe) fantáziál egy gonosz boszorkányról. „Abban az időben izgatott, zavaros mesékről suttogtak a kisváros házaiban. Már vége felé járt a farsang. A frissen esett hó bortól és vértől piroslott. [...] ferdeszájú, ijesztő, síró álarcok vigyorogtak az emberre”²³ – indul a történet. A természeti leírás, a bor és az álarcok említése még kétszer ismétlődik a szövegben, párhuzamosan haladva az események előrehaladtával, tükrözve nem csak a történések bekövetkeztét, hanem a lány lelkiállapotát is. Ahogy a kis cseléd egyre jobban retteg a sötétől és egy sokat emlegetett boszorkánytól – mint az kiderül, saját belső démona üldözi –, a természet, a bor és az álarcok hármassága is úgy válik egyre vészjóslóbbá, egyre jobban előrevetítve a közelgő tragédiát. Fény és árnyék együttes megjelenését, egymástól való elválaszthatatlanságát mutatja, hogy a „farsang sötét mendemondáitól” rettegő lány Istenhez fordul segítségért. A babonásokat elítélő egyházi tanításokban bízik, hiszen: „Anna a szentkép előtt meggyújtotta a mécses, és letérdelt imádkozni.”²⁴ Félelmének legfőbb tárgya az említett boszorkány, akiről a szomszédokban meséltek neki: „A szomszéd cselédlány tegnap azt mesélte, hogy a pincében boszorkány járt, egy fehér, töpörödött vénasszony, aki úgy cincogott, mint a patkány. Azután felszökött a konyhába, sőt kért, és az inas mellét véresre szívta.”²⁵ A boszorkány lényegében a női princípium démoni arca, aki egyrészt csúf (vagy adott esetben feltűnően szép), másrészt olyan állati ösztönök képviselője, melyeket a tudatos én száműz lelke mélyére. A Walpurgis-éj, azaz a boszorkányszombat lényegében orgiasztikus ünneplés a Sátánnal. A cselekmény előrehaladtával Anna egyre jobban ki is mondja, hogy fél, és egyre gyakrabban előveszi az imádságos könyvet. Közben a légkör is egyre fojtogatóbb kezd lenni, csend honol, s csak a „fazék bugyborékol” és az „óra ketyeg”. A csend alkalmat ad az önmagunkkal való szembenézésre is. Amikor Anna mindentől és

22 Kosztolányi, 1965, i. m., 186.

23 Kosztolányi Dezső: *Boszorkány*, in *Elbeszélései*, szerk. Réz Pál, Budapest: Helikon, 1965, 11.

24 Kosztolányi, 1965, i. m., 11.

25 Kosztolányi, 1965, i. m., 11.

mindenütt fél már („Félt az éjszakától, a sötét szobáktól, az üres terektől, félt mindentől.”²⁶), akkor egyre nagyobb lesz a valószínűsége, hogy végeredményben önmagától kell félnie a legjobban. Az olvasónak már a szöveg első harmadánál az lehet az érzése, hogy nem létezik a mesebeli boszorkány, hanem Anna saját démonának kivételéről van szó, ekként egyfajta hasonmása is lesz a fiatal cselédlánynak a rút banya. A sötétben, mint tükörben, önmaga árnyékoldalát nem meri megpillantani. Mikor előkerül a kés – hisz félelmében már odáig jut, hogy konyhakést rejteget kebelében –, változik a szín: „Farsang utolsó napja volt. A hegedűk álmosan cincogtak, a duhaj nóták lassan belefűltek a borba és a mámorba. Az utcán széttépett álarcok heverték.”²⁷ Az álarcok széttépődtek tehát, nem takarnak többé, s a lány sem titkolhatja el már saját démon-voltát. Lemegy a pincébe, a sötétbe, ahol egy fekete alakkal kezd birkózni. Nem tudja, képzelődik-e vagy sem, minden összefonódik egyetlen lázálommá. Valakit megöl a sötétben. „A konyhába ér és nevet. – Megöltem a boszorkányt.”²⁸ A gyilkossá lett cselédlány csak eztán szembesül tetteivel. Az elbeszélés kezdetén vidám gyerekekről is szó van, akik a farsangi multságokat élvezik, játéknak fogják föl, hisz nem üldözik őket saját démonaik. Arról, hogy végül mi is történt pontosan a boszorkány-cselédlánnyal, csak az epilógnak is beillő utolsó bekezdésből értesülünk. Ismét szerepet kap a táj, a bor (már csak az üres poharak) és az álarcok (jelmezek). A farsang ártatlan játékossága, és annak beszennyezése kerül ellentétbe a szöveg elején említettekkel, mikor is ugyanezek a „kellékek” fenyegető oldalukat mutatták a szemlélőnek. A narrátor perspektívája (nézőpontja) lényegében Anna perspektívája volt, azonban az epilóg már tárgyilagos jelentéssé válik: „Másnap ködös, hideg farsang utáni reggel. Üres poharak és kisírt szemek. A lerongyolódott, cifra jelmezek gazdátlanul hevernek s szürke hamu szállong rájuk. A korcsmákban síró leányok, leégett gyertyák. Gyász és szomorúság mindenütt. A pincében egy fiatal gyereket találnak, selyemmellényben, földes, vértől átázott hajfürtökkel, kinyílt szemmel.”²⁹

Az árnyék én másik érdekes ábrázolásával találkozhatunk *A bölcs árnyéka* című szövegben. A tárca a *Verstárgyak* darabjaként látott napvilágot, s prózaversként vagy novellaként is szokás értelmezni.³⁰ Egy Platón idealizmusát követő filozófusról van szó, aki haldoklik. A városban azt beszélnek róla, hogy „már szellemekkel társalog”, sokat gondolkodik és álmodozik. Az ideák világában hívő ember „egyszer csak észrevette, hogy nincs egyedül. Előtte lépdelt az árnyéka. Hosszúra nyúlva, gigászi nagyságban.”³¹ Az árnyék egyfelől lehet a bölcs sötét oldalának kivételése, másfelől lehet akár az Ördög vagy a Halál szimbóluma is, jelezve az eltávozás közeledtét. Ha a platóni eszmerendszer felől közelítünk, amire az első sor is utal, s kitüntetett helyével föl is hívja erre az értelmezési lehetőségre az olvasó figyelmét („Az ősz platonista sokat szenvedett.”³²), akkor az ideák világából származó kép is lehet az árnyék, ami végeredményben a „valós” világ, ellentétben az itteni, „árnyékvilággal”. A létező tehát maga válik képpé, paradox módon árnyékká, az árnyék pedig az az alap lesz, aminek a létező csak látszata. Minderre a szövegben is történik utalás: „Vajon melyik a valóban létező: az árnyék, vagy ő? S ő, miképp egész

26 Kosztolányi, 1965, i. m., 12.

27 Kosztolányi, 1965, i. m., 12.

28 Kosztolányi, 1965, i. m., 13.

29 Kosztolányi, 1965, i. m., 14.

30 Megjelent *A philosophus árnyéka* címen a *Bácskai Hírlapban* (1905. febr. 19.), valamint a *Boszorkányos esték* című novelláskötetben is.

31 Kosztolányi Dezső: *A bölcs árnyéka*, in *Elbeszélései*, szerk. Réz Pál, Budapest: Helikon, 1965, 38.

32 Kosztolányi, 1965, i. m., 38.

életében tanította, most is azt hitte, hogy az árnyék. Az tartósabb, mint a romlandó földi test.”³³ A bölcs halálával aztán mintegy igazolódni látszik: az árnyék lehet a „valós”, hiszen túléli gazdáját. A halott múlandó lesz, a *fekete* árnyék azonban táncolni kezd a *fehér* falon, érzékeltetve ezzel is az ellentétes erők kontrasztját. A feketeség hangsúlyozása, a groteszk tánc, ami a tragédiából gúnyt űz, azt az értelmezési lehetőséget is fölveti, hogy a Gonosz én volt az árnyék, s az maradt „életben”, a bölcs minden olyan erőfeszítése ellenére, melyet a létezés titkának megfejtéséért tett.³⁴ Ám nem pusztán a szellemvilág fölényére gondolhatunk a kereső, ám tudásában korlátozott ember fölött, hanem a halál diadala is lehet az élet fölött, ami nem csak a korai Kosztolányit jellemző pesszimizmus, hanem kései műveiben is egyre erősebben megjelenik.

Talán az egyik ilyen műve, ahol pesszimizmusának és hitetlenségének is hangot ad, épp egy Esti-novella, mely *Vendég* címen jelent meg 1930 márciusában a *Nyugatban*, majd a *Bács megyei Naplóban*, 1934-ben pedig a *Tolnai Világlapjában*. Kötetben a *Tengerszemben* látott napvilágot, ugyancsak *Vendég* címen. A titokzatos vendég „egyszerre csak Esti szobájában termett.”³⁵ A vendég, viselkedéséből ítélve, föltehetően maga az Ördög, ám lehet Esti Gonosz énje is. Az Ördöggel folytatott párbeszéd toposza a világirodalomnak, s olyan jelesek említhetők, mint Dosztojevszkij *A Karamazov testvérek* című alkotása, melynek egyik kitüntetett fejezetében Ivánt látogatja meg a Pokol fejedelme.

A kísértő jellegzetesen ördögi praktikákkal kísérletezik. Fölveti Estinek, hogy mi lenne, ha új életet kezdene, vagy újra kezdené ezt az életét. „Szeretnél-e valamely formában ismét világra jönni?”³⁶ – teszi föl a kérdést, melyben nem nehéz fölismernünk a reinkarnáció tanítását, amire a szöveg végén direkter utalás is történik. „Igen, a nirvána. Ismerem ezt az elméletet. Te buddhista vagy?”³⁷ – kérdi a cigarettázó Ördög, aki afféle civilizált úriemberként mutatkozik be, ahelyett, hogy kénköveivel, szarvaival és patáival rémisztgetné áldozatát. Estinek nem kell sem a hatalom, sem a pénz, s még élete boldog pillanatait sem kívánja újraélni. A fausti szituáció akkor válik nyilvánvalóvá, mikor a *vendég* előveszi a szerződést, melyet Estinek csak alá kellene írnia:

„– Vedd figyelembe, hogyha ajánlatom elfogadod, kerek negyvennégy évet nyersz, minthogy szerződésünk megkötése után is abban az időben halsz meg, amikor különben meghalnál.

– Értem.

– Fehér lapot hoztam. Csak ki kell töltened. Itt a fölhatalmazásom. Akarod látni, hogy ki írta alá? Ámulni fogsz.”

A „fehérgalléros” Ördög fehér lapot tart Esti elé, melyen esetleg magának Istennek az aláírása szerepel. Az „ámulni fogsz” megjegyzés legalábbis erre vonatkozhat, amit alátámaszthat az a nihilista fölfogás is, amit a későbbiekben Esti megfogalmaz. Az élet célja számára a megsemmisülés, amit nem *hisz*, hanem *tud*. A „mi a vallásod” kérdésre csak annyit felel, hogy az, amit az anyakönyvi kivonatába beírtak, s a „miben is hiszel te” fölvetésnél visszautal előtte kifejtett nihilista nézeteire:

„– Mi a cél?

---

33 Kosztolányi, 1965, i. m., 38.

34 „A hús alkonyi szellő meglibegtette haját, hosszú köpenyét és szandálja kötözsínórait kibogozta. A fehér falon a fekete árnyék lassan táncolni kezdett. A hulla azonban ott hevert, meredten és élettelenül.” – Kosztolányi, 1965, i. m., 39.

35 Kosztolányi Dezső: *Vendég*, in *Elbeszélései*, szerk. Réz Pál, Budapest: Helikon, 1965, 911.

36 Kosztolányi, 1965, i. m., 911.

37 Kosztolányi, 1965, i. m., 914.

- A megsemmisülés.
- Azt hiszed?
- Nem hiszem, hanem minden elmúló napommal jobban és jobban tudom.
- Eszerint a halál a föladatod?
- Nem a halál – arról nem tudom, hogy micsoda és így nem is törődöm vele –, hanem a meghalás. Ez már rám tartozik. Ezt el kell egyszer intéznem.”³⁸

Esti nihilista nézetei afféle fordított egzisztencialista alapon nyugszanak: a halál perspektívájából szemlélt élet visszáját kapjuk. Nem a halál perspektívájából szemléli kitüntetett létét, s éli meg úgy pillanatait, hanem életét a halál felé orientálja. Nem visszatekint a halál pillanatából, hanem előretekint abba. Mindenféle transzcendens vigasz nélkül. Az Ördög nem véletlenül utal arra, hogy egyfelől csalódhatott az életben számtalanszor Esti, másfelől – ennek következményeként – megveti az Élet ajándékát: „Tévedsz azonban, amikor ennyire megveted azt, ami körülötted van. Én se dicsekszem vele. Elismerem, hogy nem egészen tökéletes. Szerényebbnek kellene lenned. Nem szabad lehetetlent kívánni.”³⁹ Estiben azonban elszabadul az indulat, s kirohanásában lényegében egyfajta hitet fedezhetünk föl: hitet az Ördögben, aki időnként meglátogatja az embert (s akinek létéből következően a Fénynek is léteznie kell). Ha párbeszédét önmagával folytatja, akkor a sötét én lesz az, amelyik a hitre buzdítja, tudatos énje azonban mindezt tagadja. Az Ördög képviseli a tudattalant, az ösztönöket is, ami nem áll ellentétben az intuitív világgal. Kifakadásában azonban elkergeti ezt az ösztön-ént (nem véletlen, hogy épp ez az én biztatja az életélvezetek újbóli átélésére is), nem kíván szembesülni vele, s nem kíván a hit kérdésével sem foglalkozni: „Vagy én hívtalak ide téged? Ki hívott ide, most vagy bármikor is? Mindig magad jöttél. Mindig magad toltad ide a pofádat. [...] Mi bajom volt neked Nagy Sándor korában? – ordított Esti magánkívül. – Mi a fene bajom volt neked XIV. Lajos korában és a Fáraók és V. Károly és II. Lipót korában? Semmi bajom se volt, semmim se hiányzott. 2000-ben ismét nem fog neked hiányozni semmi és 3000-ben se és 5000-ben se és aztán soha többé nem fog hiányozni neked semmi, semmi. Csak most – üvöltötte – csak itten. Eredj innen, takarodj. Takarodj.”⁴⁰

Rövid áttekintésemben mindössze néhány szöveg bemutatására vállalkoztam. Említhetnénk még külön a kísértethistóriákat (*Hrussz Krisztina látogatása*), vagy olyan történeteket, mint az *Őrültk* (más címen *Lajos megőrül*),⁴¹ ahol a hasonmás-jelenség játékos kiforgatása történik meg, hisz a főhős mulatozó s érdekből nőszülő énjét kívánja takargatni a hivatalban, ahol szürke eminenciásként ismerték meg munkatársai. Annyit mindenesetre már e pár példából is megállapíthatunk, hogy Kosztolányi műveiben is jelentős szerep jut mind a kettős én problémakörének, mind konkrétan a Gonosz megjelenésének. Mindez talán nem is véletlen, hiszen kortársai közül számosan afféle álomlátók-pokoljárók voltak, nem utolsósorban unokatestvére, talán a hozzá legközelebb álló, szellemiekben rokon, Csáth Géza. Más kérdés azonban, hogy a pokoljárás s a nihilista fölfogás leírása, ábrázolása, kimondása és kimondatása egyes szereplőkkel, mennyiben válik Sors- és Istenkísértéssé.

³⁸ Kosztolányi, 1965, i. m., 913.

³⁹ Kosztolányi, 1965, i. m., 914.

⁴⁰ Kosztolányi, 1965, i. m., 914.

⁴¹ Kosztolányi Dezső: *Őrültk*, in *A rossz orvos. Kis regény*, Budapest: Pallas, 1921, 89–97. ÉS: Lajos megőrül..., *Bácsmezei Napló*, 1925. júl. 12., 13–14.